

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Den äldre järnålderns eldslagningsstenar : överblick och
tolkning

Monikander, Anne

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2014_012

Fornvännen 2014(109):1 s. 12-23

Ingår i samlar.raa.se

Den äldre järnålderns eldslagningsstenar – överblick och tolkning

Av Anne Monikander

Monikander, A., 2014. Den äldre järnålderns eldslagningsstenar – överblick och tolkning. (Early Iron Age strike-a-light stones – survey and interpretation.) *Fornvännen* 109. Stockholm.

Elliptic strike-a-light stones from the Early Iron Age are common in Fennoscandia and the Baltic states. Since Hanna Rydh's classic 1917 paper new finds have provided more context for the stones, allowing us to see how they were carried and used. This paper aims to investigate the strike-a-light stones from other points of view than typology and diffusion patterns and to determine their meaning and function in Iron Age society.

Anne Monikander, Tobaksvägen 57, SE-123 57 Farsta
annemonikander@hotmail.com

Det är snart etthundra år sedan Hanna Rydh publicerade sin klassiska artikel om »S.k. eldslagningsstenar från järnåldern» (Rydh 1917) och sedan dess har skäligen lite gjorts åt detta material. Syftet med Rydhs undersökning var att ställa upp en typologisk serie för att kunna datera stenar av olika typ. Eftersom så få stenar ännu hade påträffats i slutna kontexter lyckades hon dock inte helt med detta. Hennes resultat kan sammanfattas som att före år 100 förekommer inga välbearbetade stenar, höjdpunkten i deras typologiska utveckling nås omkring år 300 och efter år 600 upphör de att brukas. Formlösa rullstenar av den typ Rydh kallar »primitiva» förekommer redan under den förromerska järnåldern och förblir i bruk parallellt med de elegantare stenarna tills dessa försvinner (Rydh 1917, s. 178–184).

Rydh noterar också att eldslagningsstenarna är vanligast i sydöstra Sverige och glesnar ju längre åt nordväst man kommer. Majoriteten av stenarna i både Sverige och Norge hör till de yngre, mer välbearbetade typerna och Rydh anser därför att stenarna introducerats sent i dessa områden. De äldsta stenar hon känner till av den form-

lösa typen påträffas i nuvarande Polen och föremålstypen har alltså vandrat in söderifrån. Hon citerar Alfred Hackman som i *Die ältere Eisenzeit in Finland* menar att eldslagningsstenarna kommit till Finland från Sverige, som i sin tur fått dem från Nordtyskland, eftersom det från tyskt område endast finns stenar av primitiv typ (Hackman 1905, s. 249–250; Rydh 1917, s. 190).

Efter Rydh har som sagt inte mycket gjorts. Ett par seminarieuppsatser tar främst upp stenarna ur experimentell synvinkel (Alebo 1985; Grimbe 2001). I Norge skrev Per Fett (1937a och b) ett par arbeten om den bältetyp som de bättre bearbetade stenarna burits i och Tove Hjørungdal nämner dem i sin avhandling (1991). I Finland har Unto Salo (1990a och b) diskuterat dem i samband med föreställningar om åskguden Ukko. Mängder av stenar har också hittats i de danska krigsbytesoffren och finns publicerade i samband med dessa (Engelhardt 1863–69; Ørnsnæs 1988; Ilkjær 1990; 1993).

Just mossofferfynden som ju är slutna, daterbara kontexter borde vara till stor hjälp för typologisering och datering av stenarna. Tittar man

närmare på hur stenarna uppträder i mossarna inser man dock snart att det inte är fullt så enkelt, vilket jag ska återkomma till nedan.

Eftersom de äldsta daterade eldslagningsstenarna hittas i Polen är det rimligt att liksom Rydh och Hackman anta att detta är deras ursprungsområde. Samtidigt måste man konstatera att det förra sekelskiftets fixering vid ursprungsområden och diffusionsmönster ger en ganska torftig diskussion. Det är Skandinavien, Finland och Baltikum som är stenarnas huvudsakliga spridningsområde. Det var här de förblev i bruk längst, utvecklades till olika typer och blev betydelsebärande. En intressantare fråga att ställa är därför vad det var i den skandinaviska kulturen som gjorde just denna artefakt lämplig som uttrycksmedel. Vad, om något, symboliserade eldslagningsstenarna och vad var det egentligen för information de överförde till vem?

För att kunna svara på detta måste man undersöka materialet noggrannare.

Tillverkning och praktisk användning

Från början fanns en viss osäkerhet hos forskarna om huruvida eldslagningsstenarna, med sin skåra, verkligen var avsedda för att göra upp eld med eller om de i själva verket var nålbrynen. Så småningom verkar eldslagningstolkningen ha blivit allmänt accepterad. Försök att pröva den under vetenskapliga former gjordes däremot inte förrän 2001, då Jannika Grimbe tillverkade några eldslagningsstenar och använde dem både som brynen och för att göra upp eld. Därefter jämförde hon slitspårerna på dessa med slitspårerna på eldslagningsstenar från järnåldern i mikroskop. Hennes slutsats blev att spårerna på stenarna från järnåldern stämmer bättre med spårerna efter eldgörning och att stenarna alltså inte använts som brynen (Grimbe 2001, s. 38–39).

En annan slutsats som kan dras av Grimbes experiment är att de spetsovala eldslagningsstenarna är ganska svåra och framför allt tidskrävande att tillverka och att det förmodligen gjordes av specialiserade hantverkare. Grimbe själv fuskade och använde moderna verktyg. Med en bågsåg avsedd för sten tog det henne en halvtimme att såga 7 mm. För att verkligen lyckas forma spetsovaler fick hon använda en såg med diamantklinga. Under järnåldern fanns inte denna

möjlighet: man knackade antagligen först fram eldslagningsstenarnas form och slipade dem därefter jämna och släta med sand och vatten. Denna mödosamma process bör, som Grimbe påpekar (2001, s. 30–31), ha bidragit till att öka eldslagningsstenarnas värde.

Beteckningen eldslagningssten är egentligen missvisande eftersom det inte går att slå eld med en sådan och ett vanligt eldstål. Som man har kunnat konstatera i gravsammanhang och inte minst i Illerup Ådal (Ilkjaer 1993, s. 26–115) hör stenen ihop med ett prylformat verktyg av mycket hårt stål med en kolhalt på minst 0,45%. Denna »eldpryl» ströks mot stenens flatsida ungefär som när man drar en tändsticka mot ett plån. Vidare tycks man vara tvungen att anpassa eldprylens kolhalt till stenens hårdhetsgrad. Stenen får inte vara hårdare än stålet vilket gör att en pryl kan fungera utmärkt tillsammans med en viss sten men inte alls med en annan (Grimbe 2001, s. 35–37). På flatsidorna är många av eldslagningsstenarna försedda med en inslipad skåra som brukar kallas för »nötspår». Det är dock osannolikt att denna skåra uppstått genom nötning. Snarare verkar man ha gjort den för att ge bättre fäste åt eldprylen. De faktiska nötspårerna ser mera ut som repor och finns i skåran, och ibland omkring när prylen sluntit. Inte alla stenar har heller tydlig skåra, utan ofta snarare en grupp kratsiga repor. Somliga har en rundad fördjupning mitt på flatsidan. Kanske beror dessa skillnader bara på olika teknik hos personerna som gjorde upp eld, men egentligen borde fler experiment göras för att undersöka saken.

De formlösa stenarna som bars i en pung tillsammans med fnösket bör, liksom de mindre välbearbetade med sidoränna som antagligen hängt i en rem från bältet, ha varit lätt åtkomliga och enkla att använda för att göra upp eld. De elegantaste stenarna, däremot, bars bakpå ett ornerat bälte och bör därför ha varit mycket opraktiska vid faktisk eldgörning eftersom det första man måste göra var att börja klä av sig. Det verkar därför troligt att dessa stenar inte brukades i vardagliga sammanhang. De har dock tydliga nötspår på den yttre flatsidan som visar att de faktiskt har brukats och inte bara var dekorationer.

I historisk tid före tändstickorna bevarade man vanligen eld över natten som glödande kol under ett lager aska. Skulle dessa kol ha slocknat på

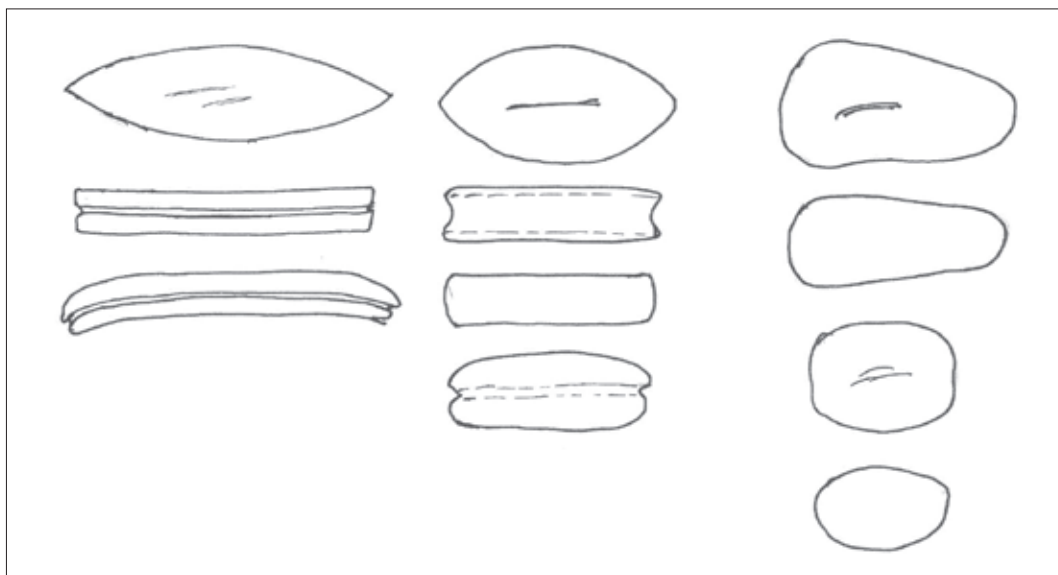

Fig. 1. Olika typer av eldslagningsstenar. Från vänster spetssovala »bältestenar», ovala eldslagningsstenar och formlösa stenar. Ingen gemensam skala. —Types of strike-a-light stones: pointed belt stones, oval ones and shapeless ones. Not to same scale.

morgonen var det vanligaste att man gick över till grannen och lånade eld. Att göra upp ny eld var alltså mer ovanligt (Keyland 1916, s. 150–152). Nils Keyland (1912; 1916) beskrev i *Fataburen* olika metoder att göra upp så kallad »nödeld», vilken användes för att bota sjuka kreatur och värja sig mot eldsvåda, liksom hur man tände ny eld vid högtidliga tillfällen som jul och midsommar. Keylands redogörelser speglar sentida föreställningar och ofta hade hans informanter heller ingen kunskap om varför man skulle göra på ett visst sätt: de gjorde så för att så hade man alltid gjort. Man kan alltså inte applicera slutsatserna från hans undersökningar direkt på förhistoriskt material, men det förefaller sannolikt att det även under förhistorisk tid fanns särskilda föreställningar kring eld och eldgörning och att eldslagningsstenarna ingick i detta föreställningskomplex.

Form

Bortser vi ett ögonblick från eldslagningsstenarnas indelning i en typologisk serie och i stället beaktar vad deras form har för praktiska implikationer så blir grupperingen litet annorlunda.

Tack vare välbevarade gravfynd, främst i Norge, vet vi att stenarna bars fästa på ett läderbälte med hjälp av band och beslag av järn eller brons. De stenar som har hittats så hör till den välbearbetade spetssovala typen med en tydligt markerad kantränna som hållit metallbandet på plats. Sådana stenar har hittats i gravar i både Sverige och Norge, exempelvis vid Hove i Vik (Sogn og Fjordane), Attmars kyrka (Medelpad) och Tibble i Litslena (Uppland) med metallen på plats (Fett 1937b; Monikander 2012).

Utmärkande för denna typ av eldslagningsstenar är en långsmal form, och en smal och mycket tydlig kantränna som verkar ha knackats fram. På Tibblestenen är kantrännan 5,4 mm bred och på det djupaste stället vid stenens spetsar 3,4 mm djup. Att denna sten under hela sin brukstid suttit infattad i ett bälte kan också ses genom att den har nötspår efter eldgörningen endast på ena flatsidan.

Tibblestenen är liksom många andra av denna typ rak om man lägger den på ett bord, men det finns också krökt modell som framför allt tycks förekomma i norra Sverige. Möjligen kan krökningen ha uppkommit för att göra det lät-

tare att bära eldslagningsstenen. De tyngsta eldslagningsstenarna jag har sett väger närmare ett halvkilo och den längsta är 19,9 cm lång (SHM 14202). Det kan inte ha varit bekvämt att ha på sig dessa bälten.

En annan typ av kantränna, grundare och bredare, finns exempelvis på stenen från Främsta i Munktorp (Västmanland, SHM 8829). Dess ränna är 9 mm bred och endast 1 mm djup på långsidorna, vid spetsarna är inskuren till 4 mm. En dylik ränna bör ha fungerat till att fästa ett metallband i och somliga stenar uppvisar också rostspår i rännorna. Eventuellt kan denna sorts ränna också ha fungerat med ett läderband som fästs vid bältet med en ring eller dylikt.

Ytterligare en typ av ränna är så bred att det snarast ser ut som om hela smalsidan på stenen är konkav. Till exempel på en sten från Bettna socken (Södermanland) är rännan hela 2,4 cm bred men mindre än 1 mm djup (SHM 2417). Inga experiment i den vägen har gjorts, men det verkar som om det skulle vara svårt att få ett metallband att sitta kvar på en sten av denna modell. I beaktande av att båda breddsidorna är konvexa verkar det också svårt att fästa den mot ett bälte. Man kan därför anta att den fästs med läderremmar och burits på något annat sätt än typen med tydligt avgränsad kantränna. En sten från Tveitane i Tanum (Vestfold) är av denna typ och hör till ett bälte med solfjädersformat remändebeslag. Ingenting finns dock bevarat av eventuella metallband för att hålla stenen på plats och Per Fett (1937 b, fig. 13) frågar sig om stenen burits hängande från bältet, snarare än på det.

Det finns dessutom stenar som är spetsovala och välbearbetade men saknar minsta antydning till ränna. Här är i stället raka smalsidorna eller till och med konvexa, till exempel Närtuna socken (Södermanland, SHM 13278).

Slutligen har vi den äldsta och mest långlivade typen, som Rydh kallar »primitiv» och som består av »obearbetade rullstenar» men som jag föredrar att kalla formlös. En formlös eldslagningssten skiljer sig från en rundad natursten genom att den, även om den inte har någon tillknackad oval form, är blankpolerad och har en tydlig skåra för eldprylen. Ett praktfullt oregelbundet exemplar är påträffat i Fröshult socken (Uppland, SHM 8980) och ett mera normalt i Dunker sock-

en (Södermanland, SHM 14873). Det finns ingen rimlig möjlighet att denna typ av sten infattats i metall och burits i ett bälte. Deras form är sådan att det bör ha varit svårt till och med att knyta läderremmar kring dem. Det verkar troligare att dessa stenar burits i en pung som hängt från bältet.

I Illerup Ådal, där många dylika stenar hittats, ligger de ofta i hopar av föremål som kan sättas ihop till ett bältegarntyr med eldslagningssten, eldstål, kam och kniv. Tyvärr har Illerup ett mycket basiskt pH-värde och organiska material bevaras inte alls. Utgrävorna antar att stenarna på grund av sin form har burits i en läderpung tillsammans med fnöske, mynt, tandpetare och andra personliga attiraljer (Ilkjær & Lønstrup 1983, s. 112).

Skillnaderna mellan de mest välbearbetade, de något enklare och de slipade formlösa eldslagningsstenarna är dock en glidande skala. Att säga att stenar med vissa specifika dimensioner hör till den ena eller den andra gruppen blir en tämligen subjektiv värdering. Vad man kan avgöra på detta sätt är emellertid om stenen gått att fästa i ett bälte som det från Tibble i Litslena, om den kunnat hänga i en läderrem eller om den måst bäras i en pung. Detta beror dels på rännans utformning, dels på stenens tjocklek och om breddsidorna är flata eller konvexa.

Något förenklat kan man alltså tala om tre typer av eldslagningsstenar som skulle kunna motsvaras av tre grupper av bärare med olika funktion eller samhällsstatus. Detta måste dock undersökas närmare.

Färg

Ofta tänker man sig stenarna som vita, och många av de mest välbearbetade är just tillverkade i vit eller ljusgrå kvartsit. Men det finns även röda stenar och de allra flesta förefaller vara bruna.

Jag har hittills undersökt 171 stenar från tio landskap (Hälsingland, Härjedalen, Jämtland, Lappland, Medelpad, Närke, Södermanland, Uppland, Västmanland, Ångermanland). Läsaren kan hämta databasen på archive.org/details/JarnaldernsEldslagningsstenar2013. Av de 171 är 55 vita, 70 bruna, 39 grå och 7 röda. Läger man till detta de stenar jag endast sett på bild kommer man upp i 202 stenar och procentandelarna för

Färger på stenar i %

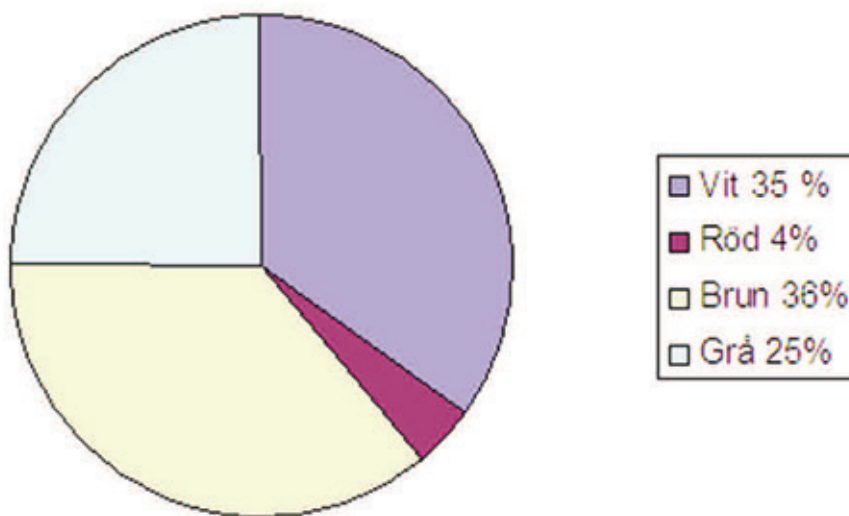
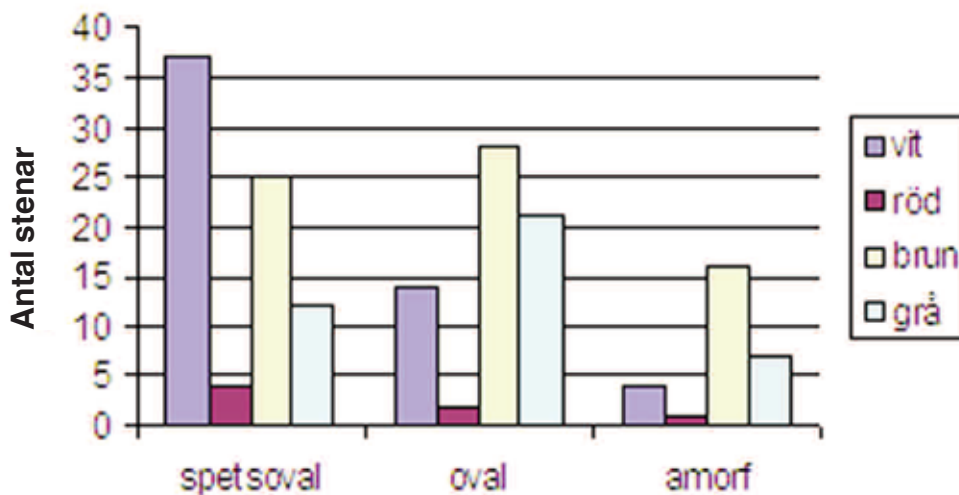

Fig. 2. Andelen av eldslagingsstenar med olika färg beräknat utifrån 202 svenska stenar.
 —Proportions of strike-a-light stones with various colours.

Fig. 3. Antal stenar av olika färg i förhållande till deras form beräknat utifrån 171 svenska stenar.
 —Colour versus shape.

Färg och form

olika färger blir 35% vita, 36% bruna, 25% grå och 4% röda. Det förefaller alltså som om färgen inte var det viktigaste när man skulle tillverka en eldslagningssten.

Tittar man däremot på hur färgerna fördelar sig på landskap förefaller de vita och grå stenarna vara vanligare norrut, medan bruna dominerar i söder. Eftersom betydligt fler stenar hittats i södra Sverige är det dock möjligt att skillnaden är en chimär. Övervikten av stenar i södra delen av landet kan, men behöver inte, bero på att de flesta hittats vid jordbruksarbete som ju i högre utsträckning bedrivits söderut. Av samma skäl kan man inte heller säga att det fanns färre människor av den kategori som använde eldslagningsstenar i de nordliga landskapen.

Dessutom bör en vit sten ha varit mycket lättare att få syn på vid exempelvis plöjning, vilket kan ha lett till en övervikt av vita stenar i det insamlade materialet. Detta skulle kunna innebära att vita stenar var betydligt ovanligare under eldslagningsstenarnas faktiska brukningstid än de är i dagens museisamlingar.

Man bör också ha klart för sig att »vit» är en subjektiv värdering. Det finns stenar som är rent mjölkvita, men de flesta är gråvita, gulvita, mer eller mindre strimmiga och så vidare. Samma sak gäller för de övriga kulörerna. Detta skulle kunna betyda att man har använt de stenar man hittat lokalt, och som haft lämplig grundform och hårdhet för att kunna fungera att göra eld med, medan färgen var mindre viktig. Vit kvartsit är inte så svår att hitta någonstans i landet att det skulle ha varit omöjligt för alla att skaffa rent vita stenar om det ansetts nödvändigt. Man bör dock notera att medan en del av de grå stenarna skiftar åt grönt har jag ännu inte sett någon som kan kallas blå eller svart.

Ser man i stället till stenarnas form i förhållande till deras färg blir det tydligt att en majoritet av de av de finaste spetsovala (37 st) är vita, men nästan lika många (25 st) är bruna. Det finns spetsovala, ovala och formlösa stenar i alla färger men det förefaller som om fler ovala och formlösa stenar är bruna och grå. Tre gånger fler formlösa stenar är bruna än vita (16 respektive 4).

Frågan blir då om detta beror på att det var högre status att ha välbearbetade och vita stenar eller om det blev mer modernt med vita stenar

längre fram i tiden när stenarna blev mer välbearbetade och kunde infattas i bälten?

Vätmarksfynd

Redan Rydh och Hackman noterade att en stor andel av eldslagningsstenarna hittats i sankmarker och längs stränderna av åar och vattendrag. Det finns eldslagningsstenar i alla de stora krigsbytesoffren och särskilt stenarna från Illerup och Ejsbøl är noga redovisade i tryck. Ändå löser de stora koncentrationerna i dessa fynd inte så många svårigheter som man kunde ha hoppats på.

Från Ejsbøl kommer 30 eldslagningsstenar. 19 har raka eller konvexa smalsidor, 8 har breda och grunda rännen som gjort stenen lämplig att bära i en läderrem och endast två stenar har den smala typ av kantränna som möjliggjorde infästning i bälten. Dessutom finns en kuriös modell med dubbla rännen. Möjligen är denna omarbetad för att kunna fästas i ett bälte. De allra flesta av stenarna kommer från Ejsbøl Nord och endast en, den elegantaste bältestenen, från Ejsbøl Syd. Den andra möjliga bältestenen kommer dock från Ejsbøl Nord, så trots att de båda nedläggningarna har olika dateringar (Nord = fas C2 och Syd = fas D1), hjälper inte detta för att närmare bestämma när man började fästa eldslagningsstenarna i bälten (Ørsnes 1988, s. 89–90, Taf. 155–60).

Samma förhållanden kan sägas gälla i Illerup Ådal. Av de 128 eldslagningsstenarna härifrån är de flesta mer eller mindre formlösa och endast fem är spetsovala med kantränna. Fyra av stenarna med kantränna härstammar från plats C som dateras till fas D1, endast en från plats A som dateras till fas C1b (Ilkjær 1990, s. 25–26; 1993, s. 235–236).

Ilkjær menar därför att det går att se en klar utveckling av eldslagningsstenarna från hans grupp 5 i period C1b (200-talets första hälft) till stenarna i grupp 11 i period D1 (efter ca 375), på så vis att de smala spetsovala stenarna med kantränna blir allt vanligare. Även han tvingas dock, med hänvisning till Rydh, medge att de mindre bearbetade eldslagningsstenarna förekommer parallellt med de elegantare också i senare kontexter (Ilkjær 1993, s. 235–236).

Själv vill jag ta reservationen ännu ett steg och säga att fastän de spetsovala stenarna med kantränna förvisso blir vanligare i period D1, så

innebär den ensamma stenen med kantränna på Illerup plats A att vi inte kan utesluta att dylika användes även under period C1b. Detta i synnerhet som det också finns en sådan sten från Ejsbøl daterad till period C2.

De tretton stenarna från Sveriges största krigsbytesoffer i Skedemosse på Öland är alla spetsovaler (utom en som är fyrkantig). Två av spetsovalerna har smala kantrännor och skulle kunna ha suttit i bälten (Hagberg 1967, s. 62–63). (Att döma av Ulf Erik Hagbergs beskrivning skulle möjligen också två eldslagningsstenar som är i privat ägo kunna räknas till denna typ, men jag har inte haft möjlighet att studera dem.) Deponeringarna av vapen i Skedemosse började i fas B2/C1a och pågick till och med D1. Eldslagningsstenarna hittades i olika delar av mossen och kan ha deponerats vid flera tillfällen. Att döma av de omkringliggande bältebeslagen är det dock troligast att de hör till en nedläggning i period C2, det vill säga 200-talet (Hagberg 1967, s. 62–63, Pl. 7; Reallexikon: Skedemosse §4 Kriegsbeuteopfer). De skulle alltså vara samtida med stenen från Ejsbøl Nord. Men de stenar från Skedemosse som har smal kantränna liknar till sin övriga form mera stenen från Ejsbøl Syd.

Till de stora våtmarksoffren måste läggas enskilda eldslagningsstenar som ofta registrerats som lösfynd, men som man när man läser i museikatalogerna inser måste vara våtmarksdepositioner. Exempel är stenar som hittats på sjöstränder vid Sparren i Röö och Mjölksjön i Östersunda, båda i Uppland (SHM 7742:108, 14860), och vid västra stranden av Kallsjön i Kall, Jämtland (SHM 29329).

Det är också möjligt att inte bara eldslagningsstenar som hittats vid dikning och sjösänkning, utan även många som hittats vid jordbruksarbete härstammar från torrlagda myrar och sjöar. Det fanns mycket fler vattenspeglar i järnålderns landskap än i dagens. Mycket av det som under de senaste 150 åren har varit åkrar var sjöar. Detta styrker ytterligare intrycket att eldslagningsstenar deponerats i våtmarker efter användningen.

Gravfynd

Eldslagningsstenar hittade i gravar är jämförelsevis mer omskrivna än sådana från andra kontexter, antagligen för att det genom det övriga grav-

materialet är lättare att relatera dem till deras omvärld. Eldslagningsstenar påträffas enbart i mansgravar med vapen som ofta innehåller flera högstatusföremål. I ett par fall rör det sig dubbelgravar med en man och en kvinna.

Möjligen kan man tolka vapengravarna med eldslagningsstenar som att de representerar ett antal olika sociala skikt. De flesta gravar med eldslagningsstenar är brandgravar, och innehåller förutom stenen kniv, spjut och/eller lans, pilspetsar, kam, sax och bältebeslag av järn eller brons. I somliga fall rör det sig emellertid om jordbegravningar i stora kistor av trä och fynden är väsentligt rikare. Förutom ovannämnda fyndgrupper finns också svärd, dryckeshorn, spelpjäser, rester av dekorerade kärl i olika material och ornerade bältebeslag i brons eller silver (Monikander 2012, s. 97).

I de norska gravarna där bevaringsförhållandena är bättre för organiskt material kan man se att eldslagningsstenen fästs bak på bältet tillsammans med en pendang, en dekorerad dosa av trä i samma form som stenen. Denna dosa går inte att öppna och dess funktion är okänd: möjligen är den enbart dekorativ. I tre gravar (Tibble i Litslena, Lilla Jored i Kville, Sætrang i Norderhov) finns i stället för dylika bälten rester av ett slags praktbälten med beslag av förgyllda silverpressbleck besatta med glas, där de två bakersta beslagens form imiterar eldstenen och dess pendang. Av dessa tre gravar är det bara Tibble som också innehåller en eldsten, och den sitter i ett annat bälte (Salin 1896; Fett 1937 a och b). Det går för närvarande inte att säga bestämt vilken typ av bälte som eventuellt härmar den andra, men att två så materialmässigt olika föremålstyper utformats efter samma spetsovala mall stärker hypotesen att formen var betydelsebärande.

För att datera vapenfynden från Illerup Ådal har Jørgen Ilkjær gått igenom 850 vapengravar från Skandinavien, Finland och Polen. Av dessa är det bara 25 gravar eller 3% som innehåller en eldslagningssten (Ilkjær 1990, s. 341–394). Salo (1990b, s. 49) påpekar angående samma förhållanden i Finland att det ringa antalet gravfunna stenar antyder att det inte ansågs lämpligt att använda eldslagningsstenar som gravgåvor.

I Skandinavien förekommer ofta eldprylar utan någon sten i gravarna. Detta kan bero på att

stålet användes med en bit svavelkis, vilken sällan bevaras i gravar. I Finland saknas eldprylar helt. Ser man närmare på Ilkjær's uppgifter finner man också att eldslagningsstenar verkar bli vanligare i gravar längre fram i tiden, medan de i de äldsta faserna av romartiden är extremt ovanliga. De äldsta eldslagningsstenarna i skandinaviska gravar härstammar från period C₁, men redan här uppträder enstaka stenar med kantränna (Ilkjær 1993, s. 250–251). I polska gravar förekommer som vi sett eldslagningsstenar av den formlösa typen redan från den förromerska järnåldern och framåt. Den enda skandinaviska grav med eldslagningssten jag känner till som möjligen är äldre än år 200 är en vid Helland i Bø i Telemark, och den kan inte dateras närmare än till period B₁–C_{1a} (Ilkjær 1990, s. 358, nr. 268).

Det går att slå eld med stål och svavelkis, men det tycks ha varit vanligare att använda svavelkis och flinta. Metoden med stål och svavelkis finns belagd i Thorsberg och tycks under den äldre järnåldern ha varit vanligare på kontinenten än i Skandinavien (Ilkjær 1993, s. 235).

De flesta eldslagningsstenar som hittades i Sverige under 1800-talet är lösfynd som kom fram vid jordbruk eller dikning, och fynduppgifterna är minst sagt sparsmakade. Om det i samband med fyndet av eldslagningsstenen dykt upp rostiga spjutspetsar eller andra typiska gravfynd tycker man dock att upphittaren åtminstone borde ha noterat detta. Så är ju fallet med de säkra gravfynden som dem från Tibble i Litslena och Attmar i Medelpad.

Från och med 1900-talet börjar det komma uppgifter om eldslagningsstenar som hittats i sakkunnigt utgrävda gravar. Majoriteten av dessa kommer från norra delen av landet och dateras till folkvandringstiden. Detta skulle kunna tolkas som att Salo har rätt i att eldslagningsstenar användes som gravgåvor endast i exceptionella fall under den äldre romartiden men att det sedan blev mer och mer accepterat så att de är vanligare i folkvandringstida gravar.

Av särskilt intresse i detta sammanhang är eldslagningsstenen från grav VI b vid Hovid i Alnö, Medelpad (SHM 22492:66). Stenen låg ca 10 cm ovanför brandlagret i en vapengrav från folkvandringstiden och under en yngre grav. Det finns exempel på brandgravar från järnåldern där flintan

som använts för att tända bålet verkar ha placerats i graven. Det ansågs tydligen att flintan efter en sådan användning var alltför laddad för att fortsättningsvis kunna användas i vardagliga sammanhang (Petré 2010, s. 364). Möjligen ska man tolka eldslagningsstenen från Hovid på samma sätt.

Att senare framkomna fynd i högre grad har kontextuppgifter kan även tydas som att ganska många tidiga lösfynd också härstammar från gravar som i de södra delarna av landet odlades bort innan vare sig allmänhet eller antikvarier insett vad som fanns där. Ett närmare studium av de nordliga folkvandringstida gravarna med eldslagningsstenar skulle antagligen göra det möjligt att avgöra vad, förutom eldslagningsstenen, som skiljer dessa från samtida gravar och dessutom ytterligare öka förståelsen av hur eldslagningsstenarna fungerade i det samhälle som använde dem.

Boplatser

Från nyare utgrävningar finns också fynd av eldslagningsstenar på boplatser. De är inte lika talrika som gravfynden men antyder om inte annat att somliga av lösfynden kan stamma från överplöjda husgrunder.

Från mer kända boplatser har fyra eldslagningsstenar hittats i byggnader på husterass 2 på Helgö (Lamm 2008, s. 116) och en eldslagningssten hittades i Eketorp-III. Den sistnämnda hör ju inte hemma i den medeltida miljön och bär tydliga spår av att ha återanvänts som bryne (Cinthio 1998, s. 109).

Vid Gene i Ångermanland låg ett förarbete till en eldslagningssten ca 10 m utanför ett hus på yta A (Ramqvist 1983, s. 100–108), och på Raå 8 vid Vårby i Huddinge hittades också ett förarbete utanför en husgrund (Hamilton 2001). På andra sidan Östersjön låg ett förarbete till en eldslagningssten på liknade sätt utanför en byggnad vid Kalaschabrännan i Malax, Österbotten (Kotivuori 1988, s. 59).

Vid Trogsta i Hälsingland hittades en färdig eldslagningssten i norra delen av ett hus (Liedgren 1992, s. 60–61). På boplatserna Raå 335 vid Arninge i Täby hittades en eldslagningssten strax sydväst om en stenröjd yta där hus 5 stått (Hamilton 2001).

Detta är bara ett axplock av boplatstryfunden,

men redan av de få exemplen ovan kan man dra flera intressanta slutsatser. Till att börja med tyder fynden av förarbeten från boplatser på att eldslagningsstenar tillverkades hemma på gården. Man skulle annars kunna tänka sig att tillverkningen av såpass speciella föremål omgärdats med föreställningar som gjort detta olämpligt, liksom smide i historisk tid ansågs kräva »hemliga» yrkeskunskaper. Rent praktiskt skulle stenarna också ha kunnat tillverkas närmare platsen där kvartsiten hittades eller i närheten av vatten, eftersom det måste ha gått åt mycket vatten och sand för att få till den fina polerade ytan.

När det gäller fynd av färdiga stenar diskuterar Lars Liedgren (1981, s. 66) att somliga av de järnåldershus han undersökt kan ha städats ur och bränts ner avsiktligt. I de fall där en eldslagningssten hittats i eller bredvid ett nedbränt hus kan man spekulera om huruvida denna kanske använts för att tända på, och i och med detta blivit så rituellt laddad att den måste lämnas kvar på platsen. Även om så skulle vara fallet förklarar det inte närvaron av eldslagningsstenar i husen på Helgö, som inte brunnit. Eftersom eldslagningsstenen var ett speciellt föremål verkar det osannolikt att sådana tappats bort i någon större utsträckning. Det verkar troligare att de deponerats avsiktligt i husen. Överlag är ämnet eldslagningsstenar på boplatser mycket litet undersökt, och mer material behövs innan man kan dra några bestämda slutsatser.

En kuriositet i sammanhanget är också fem eldslagningsstenar som Hjalmar Stolpe grävde fram ur Svarta jorden på Björkö (SHM 5208: 2521, 2522, 2523, 2524 samt 8700:1). Tyvärr finns inga fynduppgifter om dessa och det är sålunda oklart om de kommer från förstörda gravar eller från själva boplatsoområdet. Eftersom man på Birkas tid sedan länge upphört att bära eldslagningsstenar i bältet verkar det troligare att de hör till stadsområdet.

En eldslagningssten från Västanede i Jämtland hittades i husgrunden när byns äldsta gård revs år 1843 (SHM 5606). Antagligen har den använts för att avvärja sjukdom, eldsvåda och annat ont på samma sätt som de stenxor som ibland hittas i gamla husgrunder. Möjligen kan eldslagningsstenarna redan under vikingatiden ha hunnit tillskrivas en sådan betydelse. Det är ju välkänt att

vikingatidens människor var intresserade av föremål från tidigare förhistoriska perioder. Ett sådant antagande stöds också av de medeltida fyndkontexterna i Eketorp-III och Lund (Cinthio 1998, s. 109; Blomqvist & Mårtensson 1963, s. 200).

Åtskilliga av eldslagningsstenarna bär spår av att vara återanvända. De har slagspår på spetsarna och sidorna som inte enbart kan förklaras med att de kommit i vägen för en plogbill. På stenen från Eketorp-III har smalsidorna använts som bryne så att den knackade rännan är nästan bortnött, men även nötspåren på flatsidan är otypiska. Jag har sett liknande på några få andra stenar, t.ex. från Börje socken och Sticklinge på Lidingö (SHM 12696, 20415). Det ser ut som om man försökt använda dessa till att slå eld med ett vanligt eldstål. Detta kan inte ha gått särskilt bra, men vid dokumenterade ritualer med gnideld under historisk tid verkar själva besvärligheten ha ansetts förstärka verkan (Keyland 1916).

Det verkar alltså som om eldslagningsstenarna haft en fortsatt betydelse långt efter sin egentliga brukningstid och att de då använts till eldritualer för att avvärja ont.

Betydelser och tolkningar

Vi återvänder så till frågan om vad eldslagningsstenarna betydde för sina bärare och vad de kan ha symboliserat i den äldre järnålderns samhälle. Till att börja med är det ju alldeles klart att inte alla hade tillgång till en eldslagningssten. Det innebär att de bör ha fungerat som markör för en bestämd samhällsstatus – troligen var de förknippade med ett manligt krigarideal.

De tre ovannämnda praktbältena med silverpressbleck dateras till fas C3 och även om de enskilda formelementen hämtats från det romerska imperiet (Andersson 1991) är det ställt utom allt tvivel att den spetsovala formen och dess placering bakpå ett bälte är en skandinavisk design (Slomann 1959, s. 38). Det är alltså i ett skandinaviskt kultursammanhang en eventuell symbolisk betydelse måste sökas.

Redan Hackman ansåg att de eldslagningsstenar som hittas i strandkanter och i uppgrundade sjöar, ofta långt från samtida boplatser, avsiktligt offrats där efter ritualer vars syfte han menade var att befrämja jakt och åkerbruk. De finska eld-

slagningsstenarna kan också ha deponerats efter att ha använts för att anlägga svedjeåkrar (Hackman 1905, s. 241–252). Läger man till detta att eldslagningsstenar möjligen använts för att bränna ner övergivna byggnader under folkvandringstiden och därefter deponerats, samt att de hittas i husgrunder från mycket senare tider verkar det rimligt att anta att stenarna hade en mycket specifik betydelse och inte fick lov att användas hur som helst eller av vem som helst.

Salo har, utifrån vissa verser nedtecknade i Finland på 1500-talet, argumenterat för att de spets-ovala eldslagningsstenarna ska förknippas med åskguden Ukko (Salo 1990a och b). Han menar att eldgörningen är ett metaforiskt blixtnedslag som imiterar myternas heliga bröllop mellan Ukko och Rauni. Frånsett de relativt sena verserna baserar Salo denna hypotes också på eldslagningsstenarnas form, som han anser vara så lik ett kvinnokön att stenarna måste ha tillverkats för att likna detta (Salo 1990a, s. 54; 1990b, s. 128–129).

Ukko är, liksom Tor, en eld- och åskgud som också har betydelse för fruktbarheten, och Salo har sannolikt rätt när han förknippar eldslagningsstenarna med denne. Salo bortser dock vid sin tolkning från att Ukko inte tycks ha dyrkats i större delen av det område där man använde eldslagningsstenar och att delar av myterna kring denne inte är applicerbara på skandinaviskt område. Det finns så vitt jag vet inget som tyder på att blixtrandet är en sexuell akt för den skandinaviske Tor. Han åstadkommer i stället åska och fruktbart regn genom att åka efter sina bockar och slåss mot rimtursarna. Det rör sig alltså för honom om en krigisk handling vars syfte är att åstadkomma god äring genom att mota bort rimfrost och köld.

Jag har också svårt att ansluta mig till Salos åsikter om eldslagningsstenarnas form. Salo har rätt i att eftersom deras form är betydelselös för funktionen tyder deras grannliga tillverkning på att ellipsen hade en symbolisk betydelse. Allt tyder också på att eldslagningsstenarna använts för att göra eld på ett ritualiserat sätt och de har deponerats på laddade platser som våtmarker och husgrunder. Men man bör erinra sig att de absolut finaste stenarna, tillsammans med sin pendang, bars liggande i bältet, vilket får den form Salo ser som en kvinnlig blygd att snarast likna ett par ögon. Att se bältstenarna som ögon öpp-

nar för allehanda tolkningar som knappast är mer långsökta än Salos. Man skulle exempelvis kunna referera till Odens binamn *ghlaugr* och hävda att anordningen bak på bältet är Odins ögon, ett blint och ett brinnande. Detta skulle också göra det fullt edda-enligt att deponera stenen – ögat – i vatten. Problemet med en sådan tolkning är dock att den saknar stöd i fyndmaterialet och förmodligen säger mer om den moderna forskarens fantasi än om järnåldersmänniskornas föreställningar.

Det man kan säga med stöd i det arkeologiska materialet är att eldslagningsstenarna bars fästa i bältet och att de endast verkar ha använts av män med en förhållandevis hög samhällsstatus som dessutom använde vapen. Eldslagningsstenarna verkar inte heller ha använts i vardagslag utan vid speciella och ritualiserade tillfällen efter vilka de ibland deponerats i våtmarker eller på något annat egenartat ställe. Efter deras produktionsperiod har man fortsatt att nyttja en del av eldslagningsstenarna på andra sätt som dock troligen har ett löst idémässigt samband med deras ursprungliga betydelse.

Trots allt vill jag till en del ansluta mig till Salos tolkning och koppla eldslagningsstenarna till föreställningar om Tor och andra eld/åskgudar. Det mest betydelsefulla bältet i den norröna mytologin är ju Tors Megingjord. Den sortens bälte som eldslagningsstenarna hörde till bars ytterst, utan på alla kläder, och måste genom sin design ha varit väl synligt och tydligt ha markerat bärarens samhällsställning. Det visade också att bäraren hade makt att göra upp det slags eld som användes vid speciella tillfällen, när man behövde försäkra sig om jaktlycka eller kreaturslycka, eller bränna det förgångna i form av ett gammalt hus eller ett gravbål.

En dylik användning av eldslagningsstenar erinrar om Tors funktion som beskyddare mot sjukdom och onda makter och som upprätthållare av gränser och sociala värderingar (Bertell 2003, s. 193–196). Att eldslagningsstenarna deponerades i vatten och vid strandkanter speglar samma tankegång som att deponera dem i en husgrund. Dessa platser sågs i äldre tider som liminala zoner som behövde stärkas med skyddande föremål för att hålla skadliga krafter borta (Carlie 2004, s. 150–160; Falk 2008, s. 61–66; Monikander 2006; 2011).

Förmodligen var det de stenar som var fästa i bältet som gav högst status, men den som inte hade möjlighet att bära ett sådant bälte kunde ändå få del av eldslagningsstenarnas och eldens skyddande kraft genom att skaffa sig en sten av enklare modell. Detta förklarar också mängden av formlösa eldslagningsstenar i krigsbytesoffren: det kan ha setts som extra nödvändigt att bära en beskyddande eldslagningssten när man drog på krigståg liksom Tor drog ut mot rimtursarna.

Tack till Stiftelsen P.E. Lindahls fond och Kungliga vetenskapsakademien som har bekostat forskningen bakom denna artikel.

Referenser

- Alebo, H., 1985. *Eld och lågor. Förhistoriska eldgörningsmetoder i Skandinavien*. Seminarieuppsats i arkeologi. Lund.
- Andersson, K., 1991. »Tibblefyndet». Neues Licht auf einen alten Grabfund im Südwestlichen Teil Upplands, Schweden. Hässler, H.-J. (red.). *Studien zur Sachsenforschung* 7. Hildesheim.
- Bertell, M., 2003. *Tor och den nordiska åskan. Föreställningar kring världsaxeln*. Stockholms universitet.
- Carlie, A., 2004. *Fortida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Stockholm.
- Cinthio, H., 1998. Eldslagningssten. Borg, K. (red.). *Eketorp-III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. KVHAA. Stockholm.
- Engelhardt, C., 1863-69 (nyutgåva 1969-70). *Sonderjyske og fynske mosefund. Bind I-III. Thorsberg mosefund. Nydam Mosefund. Kragehul og Vimosefundene*. Köpenhamn.
- Falk, A.-M., 2008. *En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Vägar till Midgård 12. Lund.
- Fett, P., 1937a. Beltet fra Hove og nogen andre belter fra folkevandringstiden i Bergens Museum. *Bergens Museums Årsbok. Historisk-antikvarisk rekke* 5.
- 1937b. Sætrangbeltet og andre belter fra den eldre jernalder. *Bergens Museums Årsbok. Historisk-antikvarisk rekke* 7.
- Grimbe, J., 2001. *Ovala eldslagningsstenar – vad har de använts till? Ett försök att med arkeologiska experiment och analyser utvärdera eldslagningsstenens funktion*. CD-uppsats i arkeologi. Umeå universitet.
- Hackman, A., 1905. *Die ältere Eisenzeit in Finland I. Die Funde aus den fünfsten Jahrhundert n. Chr.* Helsingfors.
- Hagberg, U.-E., 1967. *The archaeology of Skedemosse I. The Excavations and the Finds of an Öland Fen, Sweden*. Stockholm.
- Hamilton, J., 2001. *En gård från folkvandringstid i Arninge. Väg 264, Arningevägen*. UV Mitt. Dokumentation av fältarbeten 2001:1. Dnr. 421-3151-1997. Stockholms stadsmuseum.
- Hjörungdal, T., 1991. *Det skjulte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst*. Lund.
- Ilkjær, J., 1990. *Illerup Ådal 1. Die Lanzen und Speere. Textband*. Højbjerg.
- 1993. *Illerup Ådal 3. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör. Textband*. Højbjerg.
- Ilkjær, J. & Lønstrup, J. 1983. Der Moorfund im Tal der Illerup-Å bei Skanderborg in Ostjütland (Dänemark). Vorbericht. *Germania* 61. Mainz am Rhein.
- Keyland, N., 1912. Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige. Gnideld, vrideld, slageld. Med en jämförande studie. A. *Fataburen* 1912. Stockholm.
- 1916. Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige. Gnideld, vrideld, slageld. Med en jämförande studie. C. *Fataburen* 1912. Stockholm.
- Lamm, J.P., 2008. An introduction to the lithic material from Helgö – with special emphasis on the stone artefacts from Building Group 3. Clark, H. & Lamm, K. (red.). *Excavations at Helgö XVII*. KVHAA. Stockholm.
- Liedgren, L., 1981. Järnåldersgårdar i Hälsingland. Skoglund, G. (red.). *Gårdar, borgar och hamnar i det äldsta Hälsinland*. Umeå.
- 1992. Hus och gård i Hälsingland. *En studie av agrar bebyggelse och bebyggelseutveckling i norra Hälsingland Kr.f. – 600 e.Kr.* Studia archaeologica Universitatis Umensis 2. Umeå.
- Monikander, A. 2006. Borderland-stalkers and Stalking-horses. Horse Sacrifice as Liminal Activity in the Early Iron Age. *Current Swedish Archaeology* 14. Stockholm.
- 2011. Sleipnir and his Siblings: Some Thoughts on Loki's Monstrous Offspring. Mullins, D. (red.). *Places in Between. The Archaeology of Social, Cultural and Geographical Borders and Borderlands*. Oxford – Oakville.
- 2012. Strike-a-lights and Cross-cultural Belts. Burström Myrberg, N. & Fahlander, F. (red.). *Matters of Scale. Processes and courses of events in the past and the present*. Stockholm.
- Petré, B., 2010. *Arkeologiska undersökningar på fornlämning Raä 34, Lunda/Berga, Lovö sn, Uppland. Gravfält från vikingatid, äldre järnålder och yngre bronsålder samt boplatslämningar från bronsålder*. LARS 9. Stockholm.
- Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Skedemosse § 4 Kriegsbeuteopfer. Berlin.
- Rydh, H., 1917. S.k. eldslagningsstenar från järnålder. *Fornvännen* 12.
- Salin, B., 1896. Ett järnåldersfynd från Uppland. *KVHAA:s Månadsblad* 25. Stockholm.
- Salo, U., 1990a. Agricola's Ukko in the light of archaeology. A chronological and interpretative study of

ancient Finnish religion. Ahlbäck, T. (red.). *Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names*. Åbo.

- 1990b. Fire-striking implements of iron and Finnish myths relating to the birth of fire. *Iskos* 9. Helsingfors.

Slomann, W., 1959. Sætrangfunnet. Hjemlig tradisjon og fremmede inslag. *Norske Oldfunn* IX. Oslo.

Ørsnes, M., 1988. *Ejsbøl I. Waffnopferfunde des 4. -5. Jahrh. Nach Chr.* Köpenhamn.

Summary

Elliptic strike-a-light stones are a common find of the Early Iron Age in Fennoscandia and the Baltic states. Most are stray finds with little contextual information, but more recent finds do offer context, allowing us to see how they were worn and used. Earlier research focused on the typology and diffusion patterns of the stones, but thanks to better descriptions of find circumstances in more recent times it has become apparent that the different types do not map chronology, but rather the differing status of wearers of strike-a-light stones.

The stones were an exclusively male artefact, were worn in the belt by men who were buried with weaponry. Among these burials can be discerned warriors of different rank. This difference

in social status seems to be reflected in the shape of the strike-a-light stones, which can roughly be divided into three groups. Strike-a-light stones are also common in the large war booty sacrifices from the Roman Iron Age, and productive comparisons can be made between the different contexts.

The way certain particularly fine strike-a-lights were worn on the back of the belt indicates that they were not used under everyday conditions. They are found in special contexts such as wetlands and in house foundations, that is, contexts which were during the Iron Age foci of ritualised activities, it is probable that the strike-a-light stones were used in fire rituals, perhaps in the vicinity of water.